

Н.М. Дембицька

АТРИБУТИВНІ ОЗНАКИ ЕКОНОМІЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті теоретично обґрунтовується соціально-психологічна сутність економічної суб'єктності особистості, описуються її атрибутивні ознаки.

Ключові слова: *економічна суб'єктність, становлення суб'єктності особистості у відносинах власності, атрибутивні ознаки економічної суб'єктності.*

Актуальність проблеми. Сучасні політичні реалії України, коли чи не кожен два-чотири роки слідом за політичними перестановками йде зміна керівних кадрів на всіх щаблях державної влади, не можуть не позначатись і на економічній сфері життя наших співгромадян. Часта зміна економічного курсу країни, реформування в різних галузях економіки і відсутність тих проміжків часу відносно стабільного функціонування нашої економіки, в які наші співгромадяни могли б виробити і перевірити у практиці економічних відносин нові механізми, схеми економіко-психологічної адаптації – все це не повний перелік об'єктивних чинників «пробуксовування», часом викривлення будівництва в нашій країні справді ринкових, заснованих на паритетності, діловій етиці, свободі і рівності різних форм власності, відносин в економіці.

Суб'єктивним же, суто психологічним, причинам економічних негараздів присвячена чи не кожна праця вітчизняних і зарубіжних економічних психологів. Слід зазначити, що так чи інакше, а розвиток суб'єктності в економічних відносинах нашого співвітчизника визнається як один з основних чинників його успішної економіко-психологічної адаптації у мінливих умовах сучасної української економіки і вирішальною передумовою незалежності від зовнішніх обставин. Таким чином, досить актуальним бачимо питання соціально-психологічної природи суб'єктності людини в економічній сфері життя, оскільки саме в ній, на наше переконання, криються психологічні можливості і ресурси українців змінювати, визначати нові контури своїх відносин з суб'єктами економіки і безперешкодно забезпечувати власне економічне майбутнє.

Отже, **метою даної статті** є теоретичне обґрунтування соціально-психологічної сутності економічної суб'єктності та, відповідно, її атрибутивних ознак.

Теоретичний аналіз проблеми. Першим кроком до обґрунтування соціально-психологічної природи економічної суб'єктності людини буде розуміння науковцями суб'єкта і суб'єктності. Слід зазначити те, що і у західних теоріях особистості, так і у вітчизняних, категорія суб'єкта з'являється там, де актуалізується потреба дослідника пояснити психічні феномени, які виникають в процесах взаємодії людини зі світом, в процесі співвіднесення і узгодження зовнішньої (об'єктивних вимог і обставин) та внутрішньої (власних

можливостей, цінностей тощо) реальностей. Основним узагальненням в цьому питанні є те, що суб'єктність є показником невіддільності людини і світу, включеності в нього. Але разом з цим і означає свідомий супротив поводженню з собою як з бездушною річчю, об'єктом маніпуляцій [10, с. 26]. Суб'єктність людини це - онтологічна якість [2], яка, перш за все, пов'язана з перетворювальною активністю людини. Певний рівень такої активності притаманний окремому етапові розвитку людини. В даній характеристиці суб'єктності не вистачає досить принципового уточнення щодо того, на що саме спрямована ця активність, яка міра цієї активності, що дає вона людині в економічному плані. Поміж тим з відповіддю на ці питання тісно, на наш погляд, напряму пов'язане пізнання соціально-психологічної природи суб'єктності людини, в тому числі, економічної.

Суб'єкт не тільки пасивно фіксує, розуміє природні і соціальні ситуації, але й намагається активно впливати на них. Внаслідок цього він перетворює не тільки світ, але й себе у світі [10, с. 17]. Отже, перетворювальна активність суб'єкта має двоконтурну спрямованість. Це зауваження дозволяє припустити: природу становлення людини як суб'єкта економічних відносин можна зрозуміти тільки через його інтегративну функцію як діалектику двох різноспрямованих процесів. З одного боку, суб'єктові характерна здатність самоінтегруватись навколо своєї сутності [11; 12]. Це відбувається в процесі самостійного, вільного і творчого здійснення своєї життєдіяльності [11; 12] як постійне відтворення себе у своїй константності, у виявленні своїх меж, у конституюванні автономії та визначеності свого індивідуального існування [13, с. 108]. І при цьому все описане притаманне «вищому інтегративному рівневі активності людини» [2]. Становлення такої здатності до самоінтеграції йде «по висхідній» [11; 12] являючи собою розвиток в цій якості протягом всього життя у формі особистості, індивідуальності як специфічно людських відношень.

Людина як суб'єкт є вершителем свого життєвого шляху, джерелом саморозвитку, цілеспрямовано змінює дійсність, але тим самим змінюючи і саму себе. Причому, з віком роль самісних процесів зростає. По мірі дорослішання людини в її житті все більше місця займають саморозвиток, самовиховання, самоформування і відповідно більша питома вага належить внутрішнім умовам як основі розвитку, через яку завжди тільки й діють всі зовнішні причини, впливи та так далі [2]. А із зростанням ролі внутрішніх умов посилюється вибірковість у взаємодії людини з зовнішнім світом і виділяється певне коло зовнішніх впливів, яким людина може бути піддана, тобто формується специфічне середовище її життя.

Коли йдеться про суб'єктність, то акцентується увага дослідників на ній як на якості особистості, пов'язаній з активно-перетворюючим началом [3, с. 38], зі здатністю брати активну участь в процесі життєдіяльності і тим самим «вибудувати» власне буття [6, 104], а також бути вільною, самостійною, автономною, ініціативною, творчою, оригінальною зі схильністю до відтворення, творіння себе у відповідних, а часом і в несприятливих умовах [11].

З іншого ж боку, суб'єктність – це постійний пошук опори на допомогу інших. За словами В. Розина [13, с. 106], відтворити себе означає не тільки працювати над собою, змінювати та перетворювати себе, але й вислуховувати

Реальність, вбудовуватись у дискурс, звільняти місце для зустрічі з самим собою, вищими силами, богом; взагалі, кожне своє зусилля звіряти із зусиллями інших сил та реальностей. Справді, суб'єктність постійно відновлюється індивідами в системі їхніх відносин як необхідний момент існування соціального. Завдяки саме цій властивості людина входить у всезагальне буття і організовує власне [13, с. 26].

Трансполюючи усі названі особливості суб'єктності людини на економічні відносини, згадаємо, що оскільки системотвірним чинником останніх є власність, то становлення економічної суб'єктності трактуватимемо як відтворення визначеності та автономії особистості [13] саме у відносинах власності. Зазначимо при цьому, що це процес, тим не менш, завжди включений у більш широкий, ніж внутрішньоособистісний, а саме у соціально-економічний контекст. І набуття людиною такої автономії, за словами В. Розина, є особливим духовним досвідом спасіння, в ході якого людина усвідомлює та відкриває інший світ (світи) та навчається жити в ньому [13, с. 106].

Індивід у відносинах, що опосередковуються власністю, постає як суб'єкт економічної дії, який творить особливий – економічний світ – світ речей, відносин, організованих навколо і стосовно власності. Суб'єкт власності усвідомлює себе у належності до цього нового культурного світу, та який пізнає його у своїй цілеспрямовано організованій діяльності [13]. Отже, атрибутивні ознаки економічної суб'єктності можуть бути зрозумілими саме через включення людини в систему різноманітних відносин з економічною дійсністю.

Якщо суб'єктну сутність діючого індивіда визначають смисли, цінності, цілі і задачі, проєктивні здібності тощо, які розвиваються «між» – у просторі відносин та взаємодій у соціумі [13, с. 40], то економічна суб'єктність виступає як задане системою відносин власності явище і одночасно як умова формування цих відносин.

Саме в просторі спілкування з іншим відкриваються можливості для реалізації індивідом його суто людських властивостей. Не виключенням є і такі, що проявляються і розвиваються саме в економічних відносинах, як-то: підприємництво, споживацтво, утриманство, трудоголізм, сутяжництво тощо. Отже, погляньмо на простір відносин між суб'єктами економіки як на соціально-психологічний феномен.

Соціально-психологічним простором людини є сформована суб'єктом система позитивно чи негативно значущих соціальних об'єктів або явищ (включаючи його самого), які займають конкретні позиції в структурі, знаходяться в певних взаємозв'язках один з одним і виконують певні функції або ролі у відповідності з певними нормами, правилами і стандартами [4]. Значущі соціальні, зокрема, економічні об'єкти або явища можуть як існувати (наприклад, нерухомість, коштовності, гроші тощо), так і не існувати (фінанси, електронні гроші, ідеї як форма інтелектуальної власності) в реальності відносин між суб'єктами економіки, можуть сприйматися різними людьми принципово по-різному і виконувати в їхньому житті зовсім особливі функції [4, с. 75]. Це

означає, що цей простір як соціально-психологічне утворення, перш за все, є суб'єктивним явищем. І з цієї точки зору може виявитись цілком справедливою теза послідовників суб'єктно-середовищного підходу [7] про те, що людина живе не в об'єктивному середовищі, а в психологічному просторі, побудованому нею як суб'єктом у відповідності зі своїми потребами і можливостями, являючи собою унікальне явище, і тому саме суб'єктові належить право на суверенне володіння цим простором.

Однак звернімо увагу на те, що такий простір породжується, твориться, навіть співтвориться (оскільки творення є спільним для усіх суб'єктів взаємодії) у ході розгортання взаємних відносин, опосередкованих власністю. Отже, саме у соціально-психологічному контексті породжується нова, загальна для багатьох, реальність (прикладів такого простору в економічній сфері може бути багато: ринок, біржа, магазин тощо), яка набуває вже інтерсуб'єктного характеру. В цьому сенсі ми говоримо вже про соціально-психологічний простір, що детермінує процес економічної соціалізації особистості.

Отже, проблему суб'єктивної роздільності, зокрема в економіці, люди вирішують шляхом створення загального для всіх простору відносин, опосередкованих власністю, інтерсуб'єктного світу, що носить конвенціональний та культуроспецифічний характер. І в цьому – ще одна принципово важлива функція економічної суб'єктності. А саме – забезпечення творення «свого» економічного світу, власного буття у світі зайнятості-безробіття, прибутків-витрат тощо, автором якого стає сама особистість, забезпечення авторства ще одному (і не одному) буттєвому просторові особистості, «об'єктивація у світі своєї людської творчої сутності» [5, с. 32.]. Мабуть, саме таким способом формуються межі суб'єктності взагалі та економічної, зокрема: те, що є частиною «Я» (або «Ми») – внутрішнє середовище суб'єкта, а те, що суб'єктивно належить іншим суб'єктам – зовнішнє середовище суб'єкта. Не випадково психологічний простір особистості в психології розглядається крізь призму категорії «суверенність», і сутнісно збігається з економічним змістом абсолютної власності.

Таким чином, основною функцією суб'єкта постає інтегративна: і в плані єднання всієї системи зв'язків людини та відносин зі світом, забезпечуючи її як частину соціальної реальності; і в плані інтегрування їх із-зовні всередину, у внутрішній світ, в особистісні структури власного досвіду, забезпечуючи утворення унікальної соціально-психологічної реальності.

Джерело нашого життя не тільки в нас самих, але і в Інших, а також в Культурі. «Реальність і моя і інших людей – принципово не є онтологічною, це є феномен культури, квінтесенція мого особистого досвіду і буття» [13, с. 100]. В цій тезі вбачаємо ідеї 1) про взаємини особистості і економічного оточення як про інтерсуб'єктний простір; 2) та про рядоположність, однакову цінність у становленні індивідуальної суб'єктності як суспільної культури, так і досвіду самої особистості.

Культура відносин, яка твориться в просторі взаємодії і дії з загальнозначущими, фіксованими в ідеальних визначеннях предметними формами – знаками, заключаючи в собі можливість існувати не тільки в

теперішньому, але і в майбутньому, стає, за словами Е. Сайко, провідним чинником суб'єктності індивіда. «Саме майбутнє, можливість і необхідність його проектування стає важливим визначаючим моментом суб'єктності індивіда як свідомого цілеспрямованого діючого, який творить новий неприродний світ – світ культури» [13, с. 38].

Отже, у виборі соціокультурного шляху розвитку людини неабияку роль відіграють її суб'єктні якості. Питанням залишається, якими є саме ці якості та на цій основі якими є атрибутивні ознаки економічної суб'єктності людини.

На рефлексивності, здатності особистості усвідомлювати здійснювані нею вчинки як вільні моральні діяння, за які вона несе відповідальність перед собою і суспільством, як одному з основних критеріїв суб'єкта, наполягають А. Брушлинський, В. Знаков, О. Волкова, С. Рубінштейн, В. Татенко та інші. Рефлексивність як здатність ставити і корегувати цілі, усвідомлювати мотиви, самостійно вибудовувати дії та оцінювати їх відповідність тому, що замислене, вибудовувати плани життя розвивається саме у відносинах з оточенням [7]. Підкреслимо тісний зв'язок рефлексивності людини з її моральністю. Так, суб'єктність пов'язана з внутрішньою свободою людини, яка приймає рішення про способи своєї взаємодії з іншими людьми, перш за все, на основі свідомих моральних переконань [10]. Ще одна грань суб'єктності як основної ознаки – відповідальність, заснована на здатності до рефлексії та високій моральності. Так, у процесі становлення особистості як автора свого життя її відповідальність зростає і є вищим рівнем активності особистості і одним з провідних критеріїв її суб'єктності. На думку В. Татенка, бути суб'єктом – це не тільки хотіти і могли, але самопричинно відповідально діяти у напрямі реалізації своїх інтенцій і актуалізації своїх потенцій [11].

При цьому відповідальність як вищий рівень активності особистості у будь-яких відносинах можна назвати чи не визначальною ознакою суб'єкта, оскільки саме із розвитком цієї якості напряму корелює те, чи вільно реалізує особистість свої інтенції, а чи, навпаки, існує (функціонує), реалізуючи чийсь інтенції. В чому ж полягає різниця між функціонуванням особистості у системі економічних відносин і становленням її як суб'єкта економічної діяльності? Відповідь на це питання знаходимо в рамках системно-еволюційного підходу [7]. В основі функціонування (існування) людини лежить виконання (не завжди добровільне) свого призначення в межах системи більш високого порядку, ніж сама особистість.

Таким чином, можна говорити про джерело цілей як базову відмінність між особистістю функціонуючою і особистістю цілепокладаючою, здатною на відповідальну активність, отже – як відмінність між суб'єктом та об'єктом у економічних відносинах. У випадку суб'єкта ініціатором цілей є він сам.

Суб'єкт не просто перетворює світ і себе, він внутрішньо формується за рахунок присвоєння зовнішнього [7]. Шляхом вибудовування такого «косвоєного світу економіки» суб'єкт здійснює себе, він відбувається як автор свого економічного життя. Особистісне буття наявне вже тоді, коли проявляється активність особистості по встановленню взаємин як з іншими учасниками відносин власності, так і з самим матеріальним оточенням. Результатом цих

взаємин є втілення суб'єктності особистості в об'єктивній економічній реальності. Саме буття людини є тією реальністю, що співвіднесена з психологічними характеристиками суб'єкта [10], це буття, перетворене людиною [5; 10]. В цьому контексті особистість відбувається, стає подією у власному житті на межі внутрішнього і зовнішнього світу. Отже, процес становлення суб'єктності особистості може розглядатись як діалектична єдність процесів об'єктивації суб'єктивного та суб'єктивації об'єктивного світу. Таким чином, ще однією ознакою суб'єкта економіки є активність, спрямована на перетворення зовнішнього і внутрішнього світу.

Однак справді суб'єктною може вважатись не будь-яка перетворююча активність, оскільки таке перетворення не може бути необмеженим вже тому, що особистість діє в спільноті, у співприсутності, спів-бутті інших. Вона, як ми вже зазначали, проявляється в інтерсуб'єктному просторі відносин з іншими суб'єктами. Отже, така активність справді відбувається, тобто стає справжньою подією в цьому просторі тоді, коли зорієнтована на цінності-цілі інших учасників відносин. Ця теза співзвучна основним положенням соціокультурного та вчинкового підходів, згідно з якими суб'єктність проявляє себе у ряді вчинків, тобто вона актуалізується (реалізується) у вчинкові і виявляється (сама для себе) для самої людини у рефлексивній дії [1]. Так, вчинок, на думку Н. Большунової, являє собою реалізацію і прояв суб'єктності як моменту досягнення своєї автентичності та утвердження онтологічності цінностей у контексті авторського ставлення людини до свого життя (до самої себе і світу).

Ця частка «спів-» – завжди на межі «Я» – «Ти». Вона не є означенням їх розмежування, вододілом між двома світами. Нею позначаємо соціально-психологічний простір «Ми», в якому втілюється і «Я», і «Ти». В конструктивістській парадигмі цьому феноменові відповідала б гуссерлівська «інтерсуб'єктивність» як своєрідне поле текстів і дискурсів, змістів і значень, комунікативних форм тощо, яке єднає і опосередковує взаємодію індивідів, що в нього входять [11; 12]. На картограмі інтегральної суб'єктності З. Карпенко територія «Ми» – це арена, на якій розігрується драма вчинку, бо тільки тут особистість знаходить різновалентні об'єкти для різних утілень своїх творчих інтенцій. Мало того, тільки тут вона реалізує себе «у зв'язку з наявністю іншої людини» [9, 12], у зв'язку з останньою як «способом, знаряддям або як моральною метою «моєї» діяльності» [9]. У своєму обґрунтуванні соціально-психологічної природи економічної суб'єктності ми застосовуємо наведені вище думки для розуміння інтерсуб'єктного і вчинкового характеру простору відносин власності.

У вчинкові, на думку В. Роменця [8], особистості не тільки перехрещуються, а зливаються воедино. Комунікація між ними – основна умова вчинку, оскільки внаслідок неї виникає соціальна спільність, єднання всередині неї. І навпаки, «вчинок, усвідомлений як продуктивний обмін духовними змінами між своєрідними особистостями, становить живу прогресуючу комунікацію» [8, с. 29], оскільки таким чином уможливується досягнення основної мети вчинку – життєствердження власної суб'єктності.

Вона не безмежна, формується не за рахунок іншої суб'єктності, але в опорі на неї, в єдності з нею.

Висновки. Наведені вище міркування щодо атрибутивних ознак економічної суб'єктності приводять нас до висновку, що останню слід вважати як здатність особистості самостійно і творчо покладати себе в якості причини свого економічного буття на основі свідомого, рефлексивного, ініціативного, відповідального та активно-перетворюючого ставлення до дійсності. При цьому можна вичленили і суто соціально-психологічні ознаки економічної суб'єктності. З одного боку, це здатність освоювати, перетворювати на «свій» світ зв'язків і відношень з об'єктами привласнення та іншими суб'єктами власності. З іншого боку, здатність утворювати нову реальність, інтерсуб'єктний простір відносин власності, при цьому співвідносячи міру своєї активності із нормами й формами діяльності, прийнятими у зовнішньому економічному оточенні, виявляючи вибірку і вчинкову, засновану на відповідальності, рефлексивності та високій моральності взаємодію зі світом економіки.

Література

1. Большунова Н.Я. Условия и средства развития субъектности: автореф. дис. на соиск. уч. степени д. психол. наук. – Новосибирск, 2007. – 47с.
2. Брушлинский А.В. Психология субъекта. – СПб., 2003. – 268с.
3. Волкова Е.Н. Субъектность педагога : теория и практика: автореф. дис. ... на соискание уч. степени доктора психол.наук. – М. : 1998. – 50с.
4. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические исследования. – М., 2007. – 478с.
5. Знаков В.В. Понимание бытия. – М., 2005. – С. 9–44.
6. Коржова Е.Ю. Психологическое познание человека как субъекта жизнедеятельности : дис. ... доктора психол. наук. – СПб., 2001. – 485с.
7. Неверов А.Н. Экономико-психологические факторы общественного развития. – Саратов, 2007. – 171с.
8. Роменец В.А. Вчинок і постання канонічної психології / Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К., 2006. – С. 11-36.
9. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. – М., 1957. – 264с.
10. Субъект, личность и психология человеческого бытия. – М., 2005. – С. 45-57.
11. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К., 1996. – 404с.
12. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / Соціальна психологія. – 2006. – №1(15). – С. 3–13.
13. Человек как субъект культуры. – М., 2002. – С. 13–42.

The social-psychological nature of personality's economy subjectness is theoretical substantiated and one's attribute features are described in the article.

Key words: *economic subjectness, becoming of personality's subjectness in the property relations, attribute features of economy subjectness.*